

VIAȚA RELIGIOASĂ A EGIPTULUI ÎN PERIOADA GRECO-ROMANĂ

I.1. Noua ideologie politico-religioasă

Egiptul faraonic va cunoaște o decădere¹ începând cu mileniul I î. Hr., ceea ce va determina invaziile și ocupațiile libiană², nubiană³, assiriană⁴, persană⁵, greco-macedoneană și, în cele din urmă, romană. Deși fiecare dintre aceste dominații prezenta anumite particularități, până în epoca lui Alexandru cel Mare Egiptul își va păstra, în esență, vechile structuri și mentalități⁶.

Începând cu anul 332 î. Hr. societatea faraonică va suferi modificări profunde, însă nu putem accepta părerea conform căreia venirea grecilor ar fi însemnat sfârșitul civilizației egiptene⁷.

Schimbările care au loc odată cu inaugurarea dominației greco-macedoniene au ca rezultat, printre altele, formarea unei societăți noi, cea a imigranților greco-macedonieni, care vor deține puterea politică⁸. De asemenea, administrația cunoaște noi valențe⁹, greaca devine limba oficială a țării¹⁰, iar noua capitală, Alexandria, devine centrul spiritual al lumii mediteraneene, fiind în principal de esență greacă¹¹. *Chôra* îmbracă obiceiuri și mentalități grecești, dar acestea sunt mai puțin pregnante comparativ cu Alexandria, regiunea Deltei și a Fayyumului¹².

Din anul 30 î. Hr., odată cu ocupația romană, statutul Egiptului se va schimba considerabil, devenind o provincie dependentă direct de împărat¹³.

Încă din *Textele Piramidelor* se desprinde ideea sacralizării puterii regale. Faraonii erau socotiți fiii și succesorii zeilor. Ca atare, suveranul în viață era reprezentantul divinității pe pământ, respectiv Horus¹⁴. După moarte faraonul se identifica cu zeul Lumii de Apoi, Osiris¹⁵.

Suveranul era un intermediar între zei și pământenii, conducând teritoriul și supușii în conformitate cu Maat¹⁶. Cei care-l validau pe faraon drept succesor al zeilor erau reprezentanții clerului. Ei au jucat rolul hotărâtor în recunoașterea oficială a lui Alexandru cel Mare ca „rege al Egiptului de Sus și de Jos“. Probabil, vestitul conducător de oști a fost încoronat după vechiul ritual egiptean¹⁷. În calitatea lui de suveran legitim al celor „Două Țări“ și prin urmare „fiu al zeului Amon“ a fost primit de preoții templului de la Siwa, admis în sanctuar, ceea ce nu era permis unui muritor de rând¹⁸.

Ptolemeu, fiul lui Lagos, când era încă satrap al Egiptului, se bucura de bunăvoința preoților, datorită pietății personale și a generozității sale față de zeii Egiptului¹⁹. În anul 305 î. Hr., când va fi încoronat rege și va întemeia o nouă dinastie, cea ptolemaică, clerul i-a recunoscut autoritatea legitimă asupra întregii țări. De la Ptolemeu V Epiphanes ceremonia încoronării va avea loc din nou în vechea capitală religioasă a Egiptului, *Memphis*, iar actul în sine nu va însemna o „egiptianizare“ a puterii²⁰. Conform Decretelor de la Canopus și

Memphis, din a doua jumătate a secolului III î. Hr., statuile suveranilor au fost plasate în templele egiptene, fiind obiectul unor activități cultice²¹.

Vechea ideologie faraonică a rămas în esență neschimbată. Regele își asuma obligațiile cultice, își exercita calitatea de „stăpân al Maat“-lui prin asigurarea protecției regatului și a locuitorilor săi. Pe lângă această doctrină veche, potrivit căreia faraonul era un garant al ordinii universale, dar și al stabilității propriului regat, apare o nouă ideologie de origine greacă. În epoca constituirii statelor elenistice a fost elaborată o nouă imagine a regalității de către filosofii greci, sub influența stoicismului. Această schimbare a fost marcată de personalitatea și cariera lui Alexandru cel Mare. Astfel, suveranul reprezenta încarnarea tuturor virtuților, întruchipând justiția²², vitejia²³, filantropia²⁴, pietatea²⁵, care-i confereau originea divină.

Prin urmare, începând cu secolul III î. Hr., pe teritoriul Egiptului existau două ideologii complementare. Una era de esență faraonică, adică regele era garantul echilibrului lumii, idee exprimată în special în textele templelor. Cealaltă era de natură greacă, conform căreia suveranul era posesorul tuturor virtuților, ceea ce își găsește expresia în cultul regal, fiind în strânsă legătură cu propaganda regală, care se manifesta prin intermediul: epitetelor oficiale adoptate de către suveran²⁶, elementelor iconografice specifice²⁷ și scrierilor cu caracter propagandistic²⁸.

În epoca imperială propaganda era mai puțin necesară datorită faptului că centrul puterii se situa în afara granițelor Egiptului, iar suveranii își făceau rareori apariția în această provincie²⁹.

I.2. Atitudinea clerului

Epoca greco-romană cunoaște schimbări treptate ale statutului clerului, care în cele din urmă se transformă într-o categorie socială desemnată în fața noilor stăpâni ai Egiptului, respectiv romanii.

La vremea cuceririi macedonene clerul reprezenta încă o castă bine organizată, fiind, în general, considerat deținătorul „puterii“ și mai ales al înțelepciunii. De regulă, se poate constata că la sfârșitul secolului IV î. Hr. organizarea și funcționarea clerului rămân identice cu cele din epoca faraonică. Templele care funcționau în calitate de centre cvasi-autonome erau cele care au încercat să păstreze vechea mentalitate faraonică prin intermediul textelor înscrise pe pereții lor³⁰. De altfel, această tendință de izolare a preoților a fost observată și de unii autori clasici care au vizitat Egiptul³¹.

Revirimentul Memphis-lui, în calitate de cea de-a doua „capitală“ a Egiptului, a atras după sine și consolidarea poziției familiilor de mari preoți ai zeului Ptah, ceea ce caracterizează prima jumătate a secolului III - sfârșitul secolului I î. Hr. Preoții au îndeplinit funcții sacerdotale, administrative și militare³².

Analizând situația clerului din diferite zone ale Egiptului putem constata o diferențiere netă între statutul și modul de viață proprii unui înalt funcționar al unui sanctuar important (vezi cazul lui PetOsiris³³, sfârșitul secolului IV î. Hr.) și statutul unui preot dintr-un mic templu local.

Alexandru și urmașii săi au adoptat față de clerul local o atitudine de toleranță, mai ales datorită faptului că acesta reprezenta un sprijin ideologic important.

O serie de documente cum ar fi: *Stela satrapului* și mai ales *Decretele sinodurilor* (secolul III- începutul secolului II î. Hr.) relevă bună-voința noilor stăpâni ai Egiptului față de religia tradițională³⁴. Marea majoritate a Ptolemeilor a desfășurat o intensă activitate edilitară, construind, mărirind, sau restaurând o serie de lăcașe de cult³⁵.

Totuși, putem constata uneori o anumită reticență a clerului față de Ptolemei. Spre exemplu, o inscripție biografică a unui mare preot al lui Ptah din Memphis, datând din secolul I î. Hr., îl numește pe Ptolemeu XII „regele ionienilor“ a cărui „reședință se află pe malul mării grecești“³⁶. Anumite scrieri cu un pronunțat caracter profetic, cum ar fi: *Cronica demotică* și *Satira olarului*, care au fost elaborate, probabil, de preoții din Egiptul de Sus și de Mijloc din epoca elenistică, manifestă o ostilitate vădită față de grecii „necredincioși“ și suveranii lor³⁷.

Puterea economică a templelor reprezenta un pericol pentru faraonii lagizi, care n-au putut confisca „terenurile zeilor“. Singura posibilitate de a frâna îmbogățirea clerului superior și ascensiunea acestuia, a fost desemnarea a unor înalți funcționari regali care-i controlau veniturile începând cu secolul III î. Hr. Preoții nu au acceptat o colaborare necondiționată cu noii stăpâni ai țării, deși sinodul lor a cedat în fața suveranilor ptolemaici. În sprijinul celor afirmate aducem un exemplu elocvent. Decretul de la Memphis atestă faptul că statuia suveranului, plasată în toate templele Egiptului, urma să fie adorată de egipteni; mai mult, documentul îi califică pe locuitorii din Lykopolis „necredincioși“ deoarece s-au răzvrătit împotriva tânărului faraon, Ptolemeu V Epiphanes³⁸.

Cu siguranță, reprezentanții clerului s-au supus noii puteri din considerente economice.

Începând cu secolul II î. Hr. se constată o oarecare încordare între cler și putere, motiv pentru care Ptolemeii au acordat o serie de beneficii în favoarea templelor. Decretul de la Memphis menționează plata unor contribuții regale la adresa templelor, care au fost amânate până atunci din cauza problemelor interne datorate morții lui Ptolemeu IV Philopator. De asemenea, în timpul secolului II î. Hr. faraonul a renunțat de mai multe ori la strângerea unor impozite și taxe. În acest context, între 121- 118 î. Hr., au fost emise o serie de ordonanțe ale lui Ptolemeu VIII Euergetes II prin intermediul cărora templele au fost scutite de impozitele anterioare datorate puterii, garantând în același timp dreptul clerului de a-și administra „domeniile sacre“³⁹.

Politica conciliatoare a Ptolemeilor față de reprezentanții templelor se datora unor mișcări de protest. Astfel, începând cu anul 206 î. Hr. grecii au fost alungați din Theba de un egiptean pe numele de Harmakhis, acesta din urmă fiind încoronat ca suveran al regiunii. Inscripțiile îi recunosc calitatea de faraon, ilustrată și de fraza „Harmakhis cel care trăiește veșnic, îndrăgit de Isis și de către Amonrasonther, marele zeu“. După șase ani de domnie, îi va succeda un alt rege indigen, Ankhmakhis, iar grecii cu mari dificultăți vor reuși, în august 186 î. Hr., să elibereze Theba prin intermediul generalului Comanus⁴⁰. Ptolemeu V este recunoscut din nou suveran, iar un decret al preoților din Philae, din același an, a felicitat faraonul pentru că a pus capăt anarhiei⁴¹.

Începând cu secolul I î. Hr. raporturile dintre lagizi și cler cunosc noi dimensiuni, care se vor reflecta și în extinderea dreptului de azil acordat templelor. Principalele „motive“ invocate de preoți pentru acest deziderat au fost: faptul că templele adăposteau imaginile familiilor regale și ca atare cultul era celebrat în favoarea acestora și mai ales extinderea violenței față de lăcașurile sfinte⁴². Acordarea dreptului de azil templelor a avut loc în intervalul 97/6-57/6 î. Hr., fiind vizate cu precădere Theadelphia și Euhemeria din Fayyum⁴³. Actul în sine reflectă o slăbiciune a puterii lagizilor și în același timp o înțelepciune a

acestora, dându-și seama că pot controla populația numai prin intermediul lăcașelor de cult, față de care oferă concesi importante.

Nu deținem date suficiente în legătură cu situația clerului și a templelor din epoca imediat anterioară cuceririi romane, însă marea majoritate a cercetătorilor nu exclude posibilitatea ca regina Cleopatra VII să fi determinat ruina clerului și a templelor⁴⁴.

Octavian a confiscat terenurile aparținând lăcașurilor sfinte, ceea ce a dus la pierderea autonomiei financiare a clerului, dar le-a oferit în schimb un fel de stipendium imperial care consta în grâu sau bani. În cel mai bun caz, clerul avea șansa de a folosi, contra unor sume considerabile, terenuri care cândva le-au aparținut⁴⁵. Mai mult, în anul 20 d. Hr., ideologul a devenit supraveghetorul preoțimii egiptene, purtând titlul de „marele preot al Alexandriei și al întregului Egipt”⁴⁶.

Libertatea templelor a fost considerabil îngrădită datorită faptului că au fost obligate să prezinte anual o evidență a tuturor preoților împreună cu averile lor. Dreptul de azil a fost restrâns, iar liberarea de a se reuni probabil a fost interzisă, deoarece, până în momentul de față, nu cunoaștem sinoduri din epoca imperială. Membrii clerului trebuiau să plătească anumite sume pentru a-și exercita funcțiile ecleziastice, ceea ce aducea beneficii însemnate statului roman. Venitul preoților, dar și al templelor era modest⁴⁷. Preoții au fost în general remunerați pentru colaborare cu noua putere. Ca atare, templele au rămas un refugiu și un loc de păstrare a tradițiilor religioase și culturale indigene. „Casele Vieții”, care elaborau principalele opere teologice, continuă să existe⁴⁸, iar preoții din cauza faptului că și-au pierdut rolul privilegiat în societatea civilă s-au refugiat în lumea „misterioasă” a templelor.

I.3. Religia faraonică tradițională

Înălțarea unor sanctuare, între secolele III î. Hr. – II d. Hr., dedicate principalilor zei ai țării (Hathor, Horus, Khnum, Isis, Osiris, etc.) atestă, printre altele, și vitalitatea religiei tradiționale în timpul stăpânirii greco-romane.

Aceste edificii sunt și mărturii în privința templelor egiptene, păstrându-se tradiția de edificare a lor. Aparent, un templu ridicat sub Augustus sau Traian nu diferă mult de cele din timpul lui Amenhotep III sau Ramses II, însă o analiză aprofundată ne dezvăluie diversitatea lor⁴⁹. Templele sunt consecința bunăvoinței regilor lagizi și a împăraților romani față de religia egipteană, începând cu Ptolemeu I Soter și până la Decius (mijlocul secolului III d. Hr.). Templul era considerat a fi o imagine a lumii, fiind transpoziția arhitecturală a ordinii cosmice, dar era perceput și în calitate de „casa” a zeului, adică construcția care adăpostea statuia divinității. A fonda un templu era echivalent cu a crea lumea din nou⁵⁰.

Marile sanctuare ale epocii greco-romane sunt situate în următoarele așezări:

1) Dendera

Denumită de greci **Τεντυρίς**⁵¹, localitatea este situată pe malul vestic al Nilului, între Abydos și Luxor, fiind unul dintre cele mai vechi centre de cult ale zeiței Hathor⁵². Complexul arheologic actual cuprinde următoarele edificii: fântânile romane (situate pe lângă poarta de nord a incintei sacre și, probabil, datând din intervalul secolelor II- IV d. Hr.), poarta de acces dinspre N. (decorat sub Domițian și Traian), „mammisi” -ul roman („locul de

naștere al zeului“, purtând numele regale ale lui Traian și Antoninus Pius), „mammisi“-ul lui Nektanebo I (cel mai vechi edificiu păstrat), „sanatoriul“ (construit sub același faraon autohton, clădirea fiind considerată a avea puteri magico-medicale), capela bărcii sacre (din epoca lui Ptolemeu VIII Euergetes II), lacul sacru, templul zeiței Isis (început probabil sub Nektanebo I și terminat de către Ptolemeu X Alexander I) și, în cele din urmă, marele templu al zeiței Hathor (construit între 54 î. Hr- 161 d. Hr.)⁵³.

Printre particularitățile sanctuarului putem include prezența unui chioșc hathoric, pe acoperișul templului, destinat ritualului „uniunii cu discul solar“, precum și a unor cripte, amenajate pe trei niveluri în peretele sudic, care au servit ca depozite pentru obiecte de cult și poate pentru arhive.

Cele mai interesante texte liturgice au fost consacrate comemorării morții și renașterii lui Osiris. Această sărbătoare, care s-a celebrat toamna („Sărbătoarea Khoiak“) dispunea de un ritual complex, incluzând crearea „grădinii lui Osiris“, înmormântarea statuii zeului, apoi ridicarea stâlpului *djed*, care simboliza renașterea divinității⁵⁴.

2) Esna

Localitatea este situată la S. de Luxor, pe malul vestic al Nilului, fiind numită de către greci Latopolis⁵⁵. Sub domnia lui Ptolemeu VI Philopator (180-145 î. Hr.) a început construirea unui templu dedicat zeului Khnum. Din păcate, actualmente s-a conservat numai sala hypostilă, care datează din a doua jumătate a secolului I (intervalul domniilor lui Claudius și Vespasian), dar sunt vizibile și cartușe ale lui Decius.

La Esna, Khnum avea calitatea de divinitate creatoare, fiind asociat cu mai multe zeițe, mai ales cu Neith. Fiul lor, Heqa, a fost elogiât de textele unui *mammisi*, edificiu astăzi dispărut.

Sala hypostilă posedă multe texte mitologice și liturgice. Tematica principală a acestora o reprezenta creația (adică „ridicarea cerului“), conform căreia omenirea a fost modelată de zeul olar, născându-se prin intermediul „celor șapte cuvinte creatoare“ ale zeiței Neith⁵⁶.

3) Edfu

Așezarea, denumită de greci *Apollonospolis megale*, este situată la sud de Esna, pe malul V. al Nilului⁵⁷. La 23 august 237 î. Hr. , în timpul domniei lui Ptolemeu III Euergetes I, a avut loc ceremonia fondării unui templu dedicat zeului Horus, care nu a fost terminat decât în 57 î. Hr. Edificiul este cel mai bine conservat templu egiptean antic.

Construcția se remarcă prin existența unor încăperi speciale pentru adăpostirea obiectelor de cult și a unor capele destinate zeilor asociați cu Horus. Cândva, dispunea și de o bibliotecă, care nu s-a conservat, însă textele hieroglifice ale sălii hypostile prezintă inventarul acesteia. Pereții templului au fost gravați cu texte care ne fac cunoscute marile ceremonii religioase și ne oferă informații privind cultele practicate. În acest context, se remarcă „Sărbătoarea victoriei lui Horus“⁵⁸.

Ceremoniile religioase care au avut loc în cadrul acestui ansamblu monumental sunt expresii ale ideologiei regale egiptene. Horus a fost încă de la începuturile civilizației faraonice divinitatea protectoare a suveranului. Victoria zeului asupra lui Seth este o imagine a trimfului regal asupra forțelor haosului.

S-a presupus că egiptenii care au elaborat ritualurile templului de la Edfu au identificat inamicul sethian cu Ptolemeii aflați la conducere, așteptând sosirea lui „Horus cel adevărat“, cel care va elibera Egiptul de sub stăpânirea străină. Deși pare atractivă, această ipoteză a fost combătută⁵⁹.

4) Kom Ombo

Situat la N. de Assuan, pe malul estic al Nilului, Ombos⁶⁰ este un ansamblu monumental cu un caracter neobișnuit: templul a fost consacrat șoimului Haroeris și crocodilului Sobek.

În epoca ptolemaică, importanța așezării a crescut: Ombos a devenit metropola primei nome a Egiptului de Sus, iar construcția templului a demarat sub Ptolemeu VI Philometor, terminându-se pe vremea Severilor (primele decenii ale sec. III d. Hr.).

Templul se conformează unui plan tradițional, însă totul este dublat astfel: curtea, sala hypostilă, sala sărbătorilor, sala ofrandelor, sala Eneadei sunt traversate de două axe mediane, sălile vecine comunică între ele prin două porți. Cele două sanctuare au intrări separate și nu comunică între ele, iar întreg ansamblul arhitectonic este înconjurat de un perete dublu de piatră.

Cei doi zei, stăpâni ai templului, au propria lor „familie“ divină: ca atare, există triadele *Sobek-Hathor-Khonsu și Haroeris-Tasentneferet* („Sora cea bună“) - *Panebtaui* („Stăpânul celor Două Pământuri“). Tânărul zeu Panebtaui dispunea de un *mammisi*, destinat ceremoniilor nașterii divine.

Sistemul teologic de la Kom Ombo este extrem de complex. Textele și reliefurile care acoperă pereții templului se referă la liturgiile cultice, iar ritualul diferă oarecum de cel al altor temple din aceeași epocă. În schimb, compozițiile cu caracter mitologic, evocând zeii din Ombos și legendele lor, conțin doctrinele oficiale ce constituie theologia specifică templului, în care se confruntă și se completează două tendințe: una cu caracter universal și alta cu caracter local⁶¹.

5) Philae

Ansamblul monumental de la Philae⁶², dedicat zeiței Isis, a fost edificat începând cu Ptolemeu II Philadelphos până la Hadrian inclusiv, însă anumite vestigii datează încă din timpul domniei lui Nektanebo I.

Spre deosebire de celelalte temple din epoca greco-romană, complexul de la Philae și-a păstrat debarcaderul, precum și porticurile de acces, elemente importante ale arhitecturii sacre, deoarece statuile divine au fost îmbarcate pe Nil pentru a-și efectua voiajul de la un sanctuar la altul.

Pe lângă templul principal al zeiței Isis se mai întâlnesc și alte edificii: un templu dedicat zeiței Hathor, altul lui Imuthes (zeul vindecător asimilat cu grecul Asklepios), un templu ridicat în onoarea zeului nubian Arensnuphis și *mammisi*-ul unde s-a celebrat nașterea fiului zeiței Isis, Harpokrates. Unul dintre elementele remarcabile ale acestui ansamblu este *Kyose*-ul, edificat sub Traian⁶³.

Textele înscrise pe pereții templului zeiței Isis și *mammisi*-ul ne oferă o imagine edificatoare cu privire la atribuțiile acesteia, recunoscută la acea vreme ca o zeiță universală.

În epoca greco-romană complexul a reprezentat un loc de pelerinaj pentru locuitorii Egiptului, păstrându-se nenumărate inscripții și graffiti.

Marile sanctuare cum ar fi Dendera, Edfu sau Philae erau centre cu o intensă activitate teologică și cultică, care au atras numeroși vizitatori de pretutindeni. Se pare că au fost cazuri izolate, atât pentru perioada greco-romană, cât și pentru etapele anterioare ale civilizației egiptene. În marea lor majoritate templele erau mici sanctuare locale, care aveau un cler mai puțin numeros, la fel ca și numărul credincioșilor. Papirii grecești ne informează despre aceste temple și disponerea lor în *chôra*. Astfel, în orașelul Philadelphia din Fayyum, în timpul secolului III î. Hr., au existat zece temple, care au fost dedicate zeilor greci sau elenizați, cum ar fi Sarapis, Demeter, sau chiar regina Arsinoe Philadelphos divinizată. Au fost însă și temple ridicate în onoarea zeilor egipteni Isis, Thueris, Poremnre (adică Amenemhat III); templul denumit *Hermaion* a fost dedicat atât lui Hermes, cât și lui Thoth.

Într-un alt orașel din Fayyum, Theadelphia, în timpul sec. I î. Hr., au existat șapte sanctuare, dintre care patru aveau drept de a acorda azil; ele au fost dedicate zeiței Isis, lui Herakles și zeului crocodil, *Pneferos*.

Kerkeosiris, tot din Fayyum, cu o populație de 1500 de locuitori, dispunea în sec. II î. Hr. de cincisprezece temple, dintre care treisprezece erau dedicate divinităților egiptene.

În schimb, la Dush (*Kysis*), în oaza Kharga, nu exista în intervalul secolelor I- II d. Hr. decât un singur templu de piatră.

Aceste edificii nu aveau dimensiunile și particularitățile arhitecturale ale marilor sanctuare, însă unele dintre ele beneficiau de un plan original, cum este cazul templelor zeului crocodil de la Karanis și Narmuthis din Fayyum⁶⁴.

În epoca greco-romană, activitatea desfășurată de *Casele Vieții* în cadrul templelor era destul de intensă. Inventarul Bibliotecii templului din Edfu ne oferă o imagine asupra activităților desfășurate de preoții sanctuarului, prin intermediul textelor: liturgice („Cartea desfășurării cultului“), teologice („A cunoaște toate formele secrete ale zeului“), tehnice („Instrucțiuni cu privire la decorarea unui perete“), astronomice („Cunoașterea apariției periodice a astrelor“) și cu caracter magic („Cartea de a înlătura demonul, de a îndepărta crocodilul“, „Cartea de a proteja prin intermediul magiei regele în palatul său“, „Formule de înlăturare a ochiului rău“). Unele temple conțineau tratate medicale, liste geografice (v. P. Jumilhac) și chiar texte literare (v. o învățătură provenită de la Tebtynis)⁶⁵.

Așa cum era de așteptat, cucerirea greacă face posibilă și existența unor centre de răspândire a culturii, cum ar fi cazul marilor instituții de la Alexandria (Museul și Biblioteca), iar în metropolele din *chôra*, și chiar în așezările mai mici, unde au fost instalate comunități grecești, s-au creat gimnazii.

Egiptenii au avut acces la limba și cultura greacă, arhivele de la *Narmuthis*, recent publicate de E. Bresciani, fiind dovada unui bilingvism (demotico-grecesc). Au existat situații în care preoții egipteni s-au adresat propriilor zei prin intermediul limbii grecești; este cazul celor patru imnuri ale templului de la Narmuthis, redactate în secolul I î. Hr. în onoarea zeiței Isis și a familiei sale, zeul crocodil Sokonopis și zeul- copil Ankhoes. Intenția redactorului textelor, probabil un preot al templului, era de a face cunoscute grecilor, numele și binefacerile zeilor egipteni, însă aceste texte reprezintă o excepție, deoarece templele vor fi centre în care se vor conserva tradițiile religioase și culturale, față de o cultură greacă dominantă⁶⁶.

În Epoca greco-romană, ca și în perioadele precedente, textele antice au fost copiate în „Casele Vieții“. O parte dintre textele mitologice sau teologice ne sunt cunoscute prin

intermediul unor copii tardive; este cazul *Mitului Ochiului Solar*, care s-a conservat prin intermediul mai multor variante demotice și a unei variante în limba greacă⁶⁷. Un alt exemplu este și „Cartea de a cunoaște manifestările lui Re “ (P. Bremner-Rhind)⁶⁸, copiată în secolul IV î. Hr., de pe un text mult mai vechi.

Preocupările sacerdotale nu s-au mărginit numai la copierea unor texte antice. În temple s-a desfășurat o reală activitate teologică, care implica reflecții asupra miturilor, naturii zeilor, preum și elaborarea unor noi sinteze, cu menirea de a adapta diferite tradiții, la particularitățile unui zeu oarecare. Astfel, un papirus de la Berlin, redactat în demotică la sfârșitul secolului I î. Hr., prezintă o sinteză cosmogonică, oferind lui Ptah rolul central în actul de creație, coroborând tradiția memphită cu tradiția hermopolitană a celor opt zei primordialii, precum și cu alte doctrine⁶⁹. Textele cosmogonice de la Esna prezintă o imagine complexă a actului de creare a Lumii de către Neith și Khnum. La Kom Ombo textele templului foloseau numeroase tradiții străine localității în cauză, prin intermediul cărora divinitățile de la Ombos au fost încorporate în sistemul heliopolitan. Aceste texte nu pot fi privite ca fantezii, speculații sau jocuri de cuvinte, ci mai degrabă constituie reflecții asupra structurii divinului și a multiplelor sale forme, fiind încercări ale coroborării tradițiilor mitice regionale cu „tradițiile universaliste“ (după A. Gutbub). Acestea din urmă reprezintă un ansamblu de teme și noțiuni care se regăsesc în fiecare sanctuar (mai ales în textele rituale) și care, pe bună dreptate, corespund unor structuri generale ale religiei egiptene.

Această activitate teologică, care conservă și reînnoiește gândirea mitică, cunoaște o evoluție aparte, mai ales sub domniile lui Domițian și Traian, ce reflectă tendința de conservatorism a clerului egiptean, care a contribuit substanțial la menținerea limbii, gândirii și a vechilor tradiții.

La mijlocul secolului V î. Hr., **Herodot** nota (II. 42) că singurii zei adorați în întregul Egipt au fost Isis și Osiris, ceea ce s-a accentuat în Epoca greco-romană.

Religia Egiptului a rămas preponderent politeistă. Divinități ca Hathor, Horus, Thoth sau Sobek, care posedau marile sanctuare amintite au atras numeroși credincioși, însă continuau să existe și sub aspectele lor locale, caz în care cultul lor nu se extindea în afara templului propriu-zis. În acest sens, vom oferi exemplul lui Sobek⁷⁰ cel care, independent de marele sanctuar de la Kom Ombo, a fost adorat într-o serie de temple locale, în regiunea Fayyum, sub nume diferite, acestea fiind simple conotații geografice ale zeului, astfel: *Pneferos* („Cel cu o față agreabilă“) la Theadelphia și Karanis; *Soknopaios* („Sobek stăpânul insulei“) la Soknopeones; *Soknebtunis* („Sobek stăpânul din Tebtynis“) la Tebtynis, *Sokonopis* la Narmuthis, *Sokanobkonnis* la Bacchias, etc. Aceste nume trimit la una și aceeași divinitate, zeul crocodil, exprimând atașamentul adoratorilor față de o manifestare particulară a divinității, respectiv cea de divinitate a propriului lor oraș.

Existența unor culte locale aflate în continuă ascendență nu împiedicau afirmarea anumitor divinități, care au preluat atributele altor zei; incontestabil, Isis a fost una dintre aceste zeițe.

Isis a fost una dintre vechile divinități ale Egiptului, care începând cu Regatul Vechi a fost cunoscută în calitate de „mamă divină“, aceasta fiind funcția ei primordială. Totuși, în universul religios al Egiptului ea nu era decât o zeiță a Deltei. Treptat, ea a fost inclusă aproape în toate marile „sisteme“ religioase ale Egiptului și mai întâi în ciclul osiriac și Eneada din Heliopolis. Începând cu mileniul I ea a reușit să acapareze aproape toate funcțiile marilor zeițe atât din Egipt, cât și din afara granițelor sale⁷¹. Începând cu Epoca Ptolemaică în

cinstea ei au fost edificate marile sanctuare Behbeit el-Hagar din Deltă⁷² (unde primele edificii se leagă de numele lui Nektanebo II) și Philae.

Zeița beneficia de lăcașuri de cult în toată zona Văii Nilului: la Assuan⁷³ (unde posedă un sanctuar construit sub Ptolemeu III și IV), la Deir Sheluit (decorat sub Hadrian și Antoninus Pius)⁷⁴, la Coptos (unde ea este prezentă în templul lui Min în calitate de soție divină)⁷⁵, la Dendera (unde templul ei era în incinta celui dedicat zeiței Hathor), la Hermopolis, Oxyrhynchos, Memphis⁷⁶, etc.

În unele cazuri lăcașurile ei de cult erau simple capele de țară, având un număr redus de credincioși. Uneori, serviciul cultic era asigurat de un singur preot, care era în același timp și proprietarul *Isieion*-lui său; deci, Isis în afară de templele care i-au fost dedicate, era prezentă în cadrul numeroaselor sanctuare ca zeiță *synnaos* („asociată, în același sanctuar“).

Zeița cunoaște o extindere progresivă a funcțiilor, iar asimilarea ei cu marile zeițe (Hathor, Neith, Selqis, Satis, Opet, Sekhmet, etc.) o transformă în Epoca ptolemaică și romană în zeiță universală. Ca atare, fiind mama lui Horus, cea care îl va proteja de Seth, ea se va încarna în zeița mamă. De asemenea, fiind soția lui Osiris, pe care-l va reînvia, ea va deveni o zeiță a morților, protectoare a Vieții de Apoi. Asimilată cu Renenutet, zeița recoltei, ea va simboliza fertilitatea pământului arabil. Isis a îndeplinit și funcția de protectoare a regalității, astfel devenind „suverana zeilor“⁷⁷.

Acest caracter universal al zeiței se regăsește și în textele grecești⁷⁸, iar cultul ei se va răspândi și în afara granițelor Egiptului⁷⁹, ea simbolizând, în ochii străinilor, vechea civilizație egipteană.

Situația lui Osiris este puțin diferită. Fiind mult mai cunoscut la început, rolul său era legat de cel al regalității, iar după tradiția veche, el ar fi domnit ca rege al Egiptului. De altfel, el a fost și zeu al fertilității, iar *Textele Piramidelor* ni-l prezintă ca pe un zeu care a cunoscut atât moartea, cât și renașterea.

Cel mai vechi oraș de cult al său a fost probabil Busiris din Deltă și din Regatul Mijlociu, Abydos a jucat un rol de seamă printre locurile sale cultice, deoarece acolo s-ar fi găsit mormântul său⁸⁰. S-au conservat puține temple care i-au fost dedicate, însă a fost prezent în numeroasele sanctuare ale altor divinități.

În Epoca ptolemaică și romană una dintre cele mai importante sărbători religioase se lega de moartea și renașterea lui Osiris (v. Herodot, II. 62). În textele egiptene această sărbătoare a fost numită „Sărbătoarea din luna Khoiak“, deoarece ea a avut loc în timpul lunii a patra a anotimpului inundației. Se presupune că această sărbătoare ar fi fost în strânsă legătură cu puterea regală și modalitatea de transmitere a acesteia.

Caracterul universal al adorării lui Osiris în Egipt, în timpul Epocii greco-romane, este dat de rolul său în credința funerară. Fiecare defunct avea ocazia să devină „un Osiris“⁸¹, cu condiția de a fi îndeplinit riturile osiriace, respectiv copierea textelor din Cărțile Morților, și depunerea statuetelor lui Osiris în morminte, pentru a asigura protejarea celui defunct.

Cu toată acestea, nu se poate spune că în Egipt se tindea spre monoteism, deoarece asistăm mai degrabă la un sincretism specific, prin intermediul căruia nici o divinitate nu-și pierde identitatea.

I.4. Zei și culte noi

Culte grecești au pătruns pe teritoriul Egiptului faraonic cu mult timp înainte de venirea la putere a Ptolemeilor, odată cu instalarea coloniștilor greci pe teritoriul Deltei, în regiunea Memphisului și în zona Văii Nilului, din a doua jumătate a secolului VII î. Hr.⁸².

Conform unei relatări a lui Herodot, Psammetik I a apelat la mercenarii greci pentru înlăturarea asirienilor, instalându-i în punctele strategice, mai ales din zona orientală a Deltei.⁸³

După Herodot (II, 78-79), la începutul secolului VI, faraonul Amasis a oferit grecilor orașul Naukratis⁸⁴, așezarea devenind o enclavă greacă pe teritoriul egiptean, fiind administrată de magistrați greci, iar locuitorii au practicat propriul lor cult. Aceste afirmații sunt întărite prin descoperirea vestigiilor templelor Aferoditei, Herei din Samos, lui Apollo, etc.⁸⁵.

La Memphis, eleno-memphiții posedau un templu consacrat lui Zeus Basileus, iar caromemphiții un templu dedicat lui Zeus din Labraunda.⁸⁶

În epoca lui Herodot, se pare că echivalentele grecești pentru zeii egipteni erau deja bine stabilite și sunt după cum urmează: Dionysos = Osiris; Demeter = Isis; Apollo = Horus; Artemis = Bastet; Zeus = Amon; Athena = Neith; Aferodita = Hathor; Hermes = Thoth; Hephaistos = Ptah; Typhon = Seth, etc., cu excepția lui Poseidon și Dioscuri. Acest sistem de echivalențe a rămas în vigoare și în Epoca greco-romană. Numai parcurgând documentația papirologică se poate ști dacă un nume grecesc se referea la divinitatea greacă sau la echivalentul ei egiptean, ca atare, fiecare caz trebuie judecat în particular, ținând cont de context.

La sfârșitul secolului IV și începutul secolului III, se poate vorbi de o răspândire a cultelor grecești, în special în orașele Alexandria, Ptolemais și regiunea Fayyum, ca urmare a pătrunderii masive a grecilor în Egipt. În Alexandria principalele culte existente erau cel al lui Sarapis⁸⁷, care beneficia de un important sanctuar și cel al zeiței Isis, care avea mai multe sanctuare⁸⁸ (la capul Lochias, pe insula Pharos, unde sub numele de *Isis Pharia* era venerată în calitate de protectoare a marinarilor și a navigației).

Strabon, cel care a vizitat Alexandria în timpul lui Augustus, menționa templul lui Poseidon și *Paneion*-ul din centrul orașului (v. XVII.10).

Dintre cultele grecești, cele mai răspândite în Alexandria elenistică erau cele ale lui Demeter și Dionysos, cu toate că nu s-a descoperit templul lor. Săbătorile în cinstea zeiței Demeter se numeau Thesmophoria și Demetria. Dionysos, împreună cu Herakles, au fost considerați strămoșii dinastiei ptolemaice, iar începând cu domnia lui Ptolemeu II Philadelphos s-au celebrat sărbători fastuoase în onoarea lor⁸⁹. În orașele din Fayyum (Tebtynis, Theadelphia, Karanis, Magdola) ei au fost la fel venerați, împreună cu zeul cavaler trac, Heron⁹⁰.

Cucerirea romană n-a modificat acest aspect, cultele grecești au rămas în vigoare, însă au apărut sporadic și o serie de culte romane, cum ar fi cele ale lui Iupiter, Hercule, Mercur, etc. Cu excepția lui Iupiter Capitolinus, care beneficia de un templu la Arsinoe⁹¹, se pare că romanii stabiliți în Egipt n-au practicat cultul altor zei în mod oficial. Ulterior, a devenit cult oficial și cel al lui Antinoos, favoritul lui Hadrian, cel care s-a înecat în Nil în anul 130, după care a fost divinizat⁹².

Echivalențe între zeii romani și cei egipteni au fost foarte rare, cum ar fi cazul lui Iupiter-Hammon-Khnumbis, atestat printr-o inscripție descoperită la Philae⁹³. Acest fenomen se explică prin faptul că romanii nu s-au stabilit în număr mare în Egipt, iar elementele grecești ori elenizate au stat la baza administrației romane.

Grecii și romanii n-au exclus cultele egiptene și n-au ezitat să le practice, însă egiptenii nu au avut o atitudine pozitivă față de zeii cuceritorilor. Cu toate acestea, modalitatea greacă de reprezentare a zeilor a influențat-o pe cea egipteană⁹⁴.

Pentru a explica cultul regal elenistic este necesar să subliniem influența orientală și în particular cea achemenidă. În orașele grecești, oamenii, morți sau vii, au fost considerați sacri, chiar dacă nu erau zei, și ca atare beneficiau de manifestări cultice. Fiecare oraș își arăta respectul față de fondatorul decedat, fapt pentru care și Ptolemeu I Soter practica la Ptolemais un cult al fondatorului (*ktistes*). De asemenea, generalii victorioși puteau beneficia de un cult, fiind venerați în calitate de binefăcători și eliberatori. Astfel, în gândirea politică a secolului IV î. Hr. s-a dezvoltat ideea unor calități divine sau semi-divine ale șefilor, asemănați zeilor (*isotheoi*), fără a fi însă considerați zei⁹⁵.

Ptolemeu I Soter a instituit în onoarea lui Alexandru sacrificii și jocuri gimnice, încredințând practicarea cultului unui preot eponim, al cărui nume a servit pentru datarea documentelor grecești, dar și demotice⁹⁶.

Ptolemeu II Philadelphos a instituit un cult în onoarea tatălui defunct (cultul filial). Istoricul Calixene (secolul III î. Hr.) relatează marea procesiune dionisiacă pe care Ptolemeu II a organizat-o la Alexandria în 271/270 cu ocazia celei de-a treia Ptolemaia, destinată consolidării prestigiului dinastiei în fața tuturor grecilor, deoarece era un *agôn isolympios*⁹⁷. Procesiunea dionysiacă, care atașa zeul Dionysos de dinastie, era încă o modalitate de a sublinia caracterul divin al regelui. Ptolemeu II Philadelphos a asociat cultului tatălui său și pe cel al mamei sale, Berenike I.

Un alt cult instituit de către Ptolemeu II Philadelphos a fost cultul „dinastic”, care se referă la zeii „frate-soră” (*theoi adelphoi*), respectiv Ptolemeu II și Arsinoe II. Papirusul el-Hibeh 199 atestă acest cult din 272/1, chiar înainte de moartea lui Arsinoe II, care a fost asimilată cu Aphrodita și a devenit sub această formă patroana imperiului maritim al lagizilor⁹⁸. Dacă bazele cultului dinastic au fost puse de către Ptolemeu II, inaugurarea oficială a acestuia i se datorează lui Ptolemeu IV Philopator⁹⁹.

Cultul imperial a fost o continuare a cultului dinastic ptolemaic, dar cu diferențe notabile. Prin urmare, împărații primelor două secole, în marea lor majoritate, n-au acceptat, decât cu rezerve, onorurile aduse persoanei lor ca putere divină. Augustus a acceptat onorurile divine, cu condiția ca acestea să se adreseze în același timp și zeiței Romei. Cultul imperial s-a dezvoltat rapid în Egipt, astfel că, în timpul domniei lui Augustus, anul 6 d. Hr. apare „Caesar, împărat, fiul lui Zeus liberatorul, Augustus”¹⁰⁰. Luna egipteană *Athyr* (28 octombrie-26 noiembrie) a devenit frecvent *Neos Sabastos* (Noul August) în onoarea lui Tiberius, succesorul lui Augustus. Preotesele eponime ptolemaice au dispărut, dar a fost creat un corp de preoți ai cultului imperial. De exemplu, la Euhemeria din Fayyum este amintit, în 32 d. Hr., un „preot al lui Tiberius Cesar Augustus”¹⁰¹. Trebuie menționat faptul că sărbătorile cultului imperial erau celebrate la date fixe¹⁰².

Spirit erudit, Plutarch n-a fost străin de realitățile Egiptului greco-roman, mai ales de aspectele vieții religioase. În acest capitol am scos în evidență, înainte de toate, trăsăturile activităților religioase ale Egiptului elenistic, deoarece principalele surse utilizate de gânditorul din Chaeronea pentru a concepe **Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος** constituie lucrări ale personalităților din acea perioadă. Desigur, pe lângă alte citate preluate de la clasicii secolelor VI- IV î. Hr., Plutarch n-a ignorat nici religia sincretistă a Egiptului roman timpuriu.

NOTE

¹ Criza internă a societății își are începuturile în epoca ramesidă. După cum a remarcat **A. Kadry**, *Officers and Officials in the New Kingdom*, Budapest, 1982 (= **Studia Aegyptiaca**, VIII), pp.159-160 atunci s-au

manifestat pentru întâia oară efectele negative ale politicii elitei militare create în timpul dinastiei a XVIII-a. Cum aceasta din urmă a acumulat importante poziții în viața religioasă și economică, va contribui la instaurarea unui „dezechilibru financiar“. Disensiunile din rândul ei converg spre neînțelegeri în interiorul armatei și implică la slăbirea autorității centrale. De fapt, întreaga epocă a celei de-a Treia Perioade Intermediare a fost dominată de rivalități între diferite familii nobiliare, cf. **D. O' Connor**, *New Kingdom and Third Intermediate Period, 1552-664 B. C.*, în: **B. G. Trigger, B. J. Kemp, D. O' Connor, A. B. Lloyd**, *Ancient Egypt. A Social History*, Cambridge, Reprinted 1990, pp. 183 sqq.

² Populațiile situate la vest de zona Deltei le numim, sub un termen generic, „libieni“. Textele egiptene antice au păstrat mai multe denumiri ale acestora (**J. Osing**, *Lybien, Lybier*, în: **LdÄ**, III/1980/, coll. 1015 sqq.). Din epoca ramesidă două ni se par semnificative: **Mesheush** și **Rebu/Libu**, care au fost identificate de geograful clasic cu **Μάϛυες/ Μάϛυες** (v. **Μάϛιμοι** la **Herodot**, *Istorie*, II. 164; **A. B. Lloyd**, *Herodotus Book II. Commentary 99-182*, Leiden, 1988, pp. 184-185). **P. Grandet**, *Le Papyrus Harris I (BM 9999)*, vol. II, Le Caire, 1994, p. 251, nota 926 nu-i consideră ca etnonime propriu-zise, ci mai degrabă termeni generici. Primii s-au stabilit mai ales în centrul și estul Deltei, iar „marele șef al Mesheush“-lor din orașul Bubastis, Sheshonq, va fonda prima dinastie libiană, cea de-a XXII-a din cronologia faraonică, v. **D. Valbelle**, *Les Neuf Arc. L'Égyptiens et les étrangers de la préhistoire à la conquête d'Alexandre*, Paris, 1990, pp. 204 sqq., **N. Grimal**, *Histoire de l'Égypte ancienne*, Paris, 1988, pp. 388-399 și **P. Clayton**, *Chronicle of the Pharaohs*, London, 1994, pp. 182 sqq.

³ Am preferat utilizarea acestui etnonim deoarece este de proveniență egipteană antică, derivând din substantivul **nebu** „aur“ (**R. O. Faulkner**, *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*, Oxford, 1988, p. 129). După afirmațiile lui **Strabon**, *Geografia*, XVII. 1. 2 primul care l-a folosit dintre antici, a fost **Eratosthene**. Grecii erau mult mai familiarizați cu **Αἰθίορες** „fețe arse“ (**H. Fritz**, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, I, Heidelberg, 1960, p. 37; v. și **W. Helck**, *Aithiopia*, în: **Der Kleine Pauly**, Stuttgart, 1964, coll. 201-203). Arabii au utilizat apelativul **Bilad es-Sudan** „țara negrilor“ (**A. J. Arkel**, *A History of the Sudan from the earliest times to 1821*², London, 1961, p. 1). Textele faraonice denumeau teritoriul aflat la sud de prima cataractă **Ta-Seti**, **Ta-Nehesi**, **Kaš**, etc. (**K. Zibelius**, *Afrikanische Orts- und Völkernamen in hieroglyphischen und hieratischen Texten*, Wiesbaden, 1972, pp. 140-141, 165-169); v. mai nou **W. Y. Adams**, *The Invention of Nubia*, în: **Hommages à Jean Leclant**, vol. II, Le Caire, 1994, pp. 17-22. Știința egiptologică divide Nubia în două: Nubia de Jos (între primele două cataracte) și

Nubia de Sus (în josul celei de-a doua cataractă). Până în secolul VIII î. Hr. acest vast teritoriu a cunoscut un amplu proces de „egiptianizare“. Statul faraonic era fărâmițat la acea vreme în mai multe regate rivale. Marii preoți ai zeului Amon din Karnak pierd provinciile nubiene, iar regele Piankhi, în anul 21 al domniei sale, a decis cucerirea zonei sudice a Egiptului. Evenimentul a fost relatat de „Stela triumfală“ a suveranului nubian (**N. Grimal**, *La stèle triomphale de Pi(ankh)y au Musée du Caire. JE 48862 et 47086-47089*, Le Caire, 1981). Piankhi va cuceri Egiptul de Sus până la Theba inclusiv, inaugurând dinastia a XXV-a nubiană, dar după victorie se va întoarce în capitala regatului său, la Napata, modernul Gebel Barkal. În Egiptul de Jos (la Sais) va coexista dinastia a XXIV-a, cu Tefnakht și Bakenrenef. Urmașul cuceritorului, Șabaka, va controla însă întreg teritoriul egiptean, iar ultimul suveran nubian al Egiptului faraonic va fi Tanutamon.

⁴ Raporturile dintre egipteni și asirieni sunt deosebite față de alte contacte avute de locuitorii Văii Nilului cu civilizațiile străine. Relațiile dintre cele două civilizații au evoluat după cum urmează: a) prezența asirienilor pe teritoriul egiptean; b) schimburi de mesaje și daruri între suveranii celor două state; c) conflicte armate în afara teritoriului egiptean, mai ales în zona sirio-palestiniană, în urma cărora egiptenii vor plăti tribut asirienilor; d) în cele din urmă asirienii vor ocupa anumite porțiuni din teritoriul Egiptului. Trebuie scos în evidență un adevăr incontestabil: spre deosebire de alți invadatori, asirienii nu se vor proclama faraoni, nu vor întemeia dinastii proprii în Egipt. Aceste aspecte au fost larg dezbătute de către specialiști (**M. Dietrich**, *Assyrien und Ägypten*, în: **LdÄ** I, coll. 498-499; **A. J. Spalinger**, *The Foreign Policy of Egypt Preceding the Assirian Conquest*, **CdE** 50/1978/, pp. 22-47; **Idem**, *Esarhaddon and Egypt: an Analysis of the First Assirian Conquest of Egypt*, **Or.** 43/1974/, pp. 295-326; **Idem**, *Assurbanipal and Egypt: A Source Study*, **JAOS** 94/1974/, pp. 316-328), ca atare, în cele ce urmează, ne vom rezuma numai la anumite chestiuni. Datorită onomasticii putem deduce faptul că în perioada Regatului Mijlociu asiaticii de origine necunoscută erau destul de numeroși în Egipt, ei fiind folosiți la diferite munci (**U. Luft**, *Asiatics in Illahun: A Preliminary Report*, în: **VI Congresso Internazionale di Egittologia. Atti**, II, Torino, 1993, pp. 291-297). În timpul Imperiului numele asiatic devin din ce în ce mai numeroase, iar unele pot avea chiar origine asiriană (v. un ex. la **Th. Schneider**, *Asiatic Personal Names from the New Kingdom. An Outline with Supplements*, în: **Ibidem**, p. 464). Toponimul

„Assiria“ a fost menționat pentru prima dată în Analele lui Thuthmes III, unde printre cei care plăteau tribut era și prințul din Așșur (**Urk. IV**, 668, 6; 671, 8). Conflictele cele mai importante vor avea loc în timpul dinastiei nubiene. Assarhadon și Assurbanipal vor cuceri Memphis-ul, apoi ultimul suveran amintit reușește să-și facă recunoscută autoritatea până la Theba. Alungarea assirienilor de pe teritoriul egiptean a avut loc în timpul domniei lui Psammetik I.

⁵ Prezența perșilor în Egipt s-a concretizat în două dinastii. Prima Dominație Persană a reprezentat dinastia a XXVII-a (525- 404 î. Hr.), avându-i ca suverani pe Cambyses, Darius I, Xerxes, Darius II și Artaxerxes II. A Doua Dominație Persană a fost de o durată mai scurtă, iar Artaxerxes III, Arses și Darius III au fost faraonii dinastiei a XXXI-a (342-332 î. Hr.). N-am pune un accent atât de mare pe ceea ce R. S. Bianchi a numit „interacțiunea“ a trei factori: egiptean, persan și grec (**LdÄ IV**, col. 943). Oricum, Egiptul spre sfârșitul Epocii Saite a suferit un colaps, țara fiind o pradă ușoară urmașului lui Cyrus. Psammetik III (526-525 î. Hr.) n-a avut cum să se opună noilor invadatori; este însă adevărat că Phanes din Halikarnas a trădat, iar Cambyses, cu ajutorul lui, dar și al beduinilor din Sinai, va învinge la Pelusium. De altfel, la cucerirea Egiptului au participat atât unele popoare indo-europene, cât și semitice (**A. B. Lloyd, Herodotus. Book II. Commentary 1-98**, Leiden, 1976, pp. 2 sqq. Pentru prezența perșilor în Egipt v. **E. Bresciani, La Satrapia d'Egitto, SCO**, VII/1958/, pp. 132-188; **R. S. Bianchi, Perser in Ägypten**, în: **LdÄ IV**, coll. 943-951; v. și unele articole din **Achaemenid History**, I-VI, Leiden, 1987-1991).

⁶ Trebuie menționat faptul că în privința titulaturii faraonice nu au loc schimbări majore nici măcar în Epoca Romană Târzie. Ultimul împărat roman, care beneficia sigur de nume înscrise în cartușe, a fost **Maximinus Daia** (305-313) (**J. von Beckerath, Handbuch der ägyptischen Königsnamen**, München, 1984, pp. 128-129; 306). Dar nu acest aspect ni se pare relevant, deoarece, spre exemplu, Assarhadon, deși nu a fost considerat niciodată suveran al Egiptului, a purtat titulatura regală pe diverse monumente (**D. Valbelle, op. cit.**, p. 249). Cele mai pregnante noutăți apar în timpul Primei Dominații Persane. Egiptul era transformat în satrapie (cea de-a 6-a a Imperiului Ahemenid), fiind condus de un satrap persan. Totuși, vechile structuri administrative, nomele, sunt menținute, iar unii mari demnitari autohtoni au continuat să-și păstreze funcțiile. Cel mai renumit dintre aceștia a fost Udjhorresnet (**A. Spalinger**, în: **LdÄ VI**, coll. 822-824); el a fost cel care l-a inițiat pe Cambyses în misterele cultelor din Sais și în același timp a elaborat titulatura egipteană a regelui persan (**G. Posener, La Première Domination Perse en Égypte**, Le Caire, 1936, pp. 7 sqq.). Contrar mărturiilor grecești (**Herodot, Istoriei**, III, 28-28; **Diodor, B. I.**, I, 46; **Strabon, Geografia**, XVII, 27), acest înalt funcționar a scos în evidență atitudinea binefăcătoare a lui Cambyses față de templul din Sais al zeiței Neith, dar și față de alte temple pe care le-ar fi reconstruit (**G. Posener, op. cit.**, p. 21; **A. Klasens**, în: **JEOL** 10/1945-48/, pp. 339-349). Printre autorii clasici și **Plutarch, De Iside**, §. 44 relatează despre uciderea taurului Apis de către Cambyses, ceea ce nu corespunde veridicității istorice, deoarece animalul sfânt a decedat în anul 6 al domniei suveranului persan, fiind înmormântat cu mare cinste (**G. Posener, op. cit.**, pp. 35 sqq., 171, 174 și **J. G. Griffiths, Plutarch's De Iside et Osiride**, Cardiff, 1970, p. 468). Darius I apare ca reformator al societății egiptene (v. încercarea lui de a codifica „legile“ autohtone, **E. Kraeling, The Brooklyn Museum Aramaic Papyrus**, New Haven, 1953, , p. 30; **G. Posener, op. cit.**, p. XII; introducerea monedei, **J. G. Milne**, în: **JEA**, 24/1928/, pp. 200 sqq.), pune bazele unui important templu al zeului Amon, în Oaza Kharga, la Hibis (**E. Winlock, The Temple of Hibis in el Khargeh Oasis**, I, New York, 1941, pp. 7 sqq. și **Norman de Garis Davies, The Temple of Hibis**, III, New York, 1953; **E. Cruz-Urbe, The Hibis Temple Project**, I, San Antonio, 1988) și nu în ultimă instanță redeschide Canalul de Suez (**C. Tuplin, Darius' Suez Canal and Persian Imperialism**, în: **Achaemenid History**, VI, Leiden, 1991, pp. 237-283).

⁷ v. spre exemplu **E. Drioton, P. du Bourguet, Arta faraonilor**, tr. rom. **I. Mavrodin**, vol. II, București, p. 172; v. mai jos și argumentele noastre.

⁸ Pe bună dreptate **A. K. Bowman, Egypt after the Pharaohs**, BMP, 1986, p. 23 afirmă: „The monarchy was very much a family affair, its internal harmony emphasised by names and titles...“. Din „Casa regelui“ făceau parte militarii (garda de corp și ofițerii răspunzători de instruirea cadetilor), precum și civilii (prieteni și consilieri). La curtea regală, începând cu primul deceniu al domniei lui Ptolemeu V (205-180 î. Hr.) a fost instituit un sistem de ranguri și titulaturi pe baza unei ierarhii stricte (**G. Husson, D. Valbelle, L' état et les institutions en Égypte**, Paris, 1992, pp. 197-199; **L. Mooren, La hiérarchie de cour Ptolemaïque**, Louvain, 1977). După părerea specialiștilor, pentru moment, nu se poate stabili cu certitudine dacă avem de-a face cu titluri onorifice acordate de rege sau funcții reale; pe de altă parte, nu cunoaștem raporturile dintre titlurile onorifice și funcțiile administrative ptolemaice.

⁹ Dioeketes „administrator“-ul era „ministrul“ economiei și al finanțelor, sau cum îl caracteriza un papirus datând din anul 164 î. Hr. el era „supravegheator a tot ceea ce există“ (**U. Wilcken, Urkunden der**

Ptolemäerzeit, I, Berlin-Leipzig, 110, r. 80-81, „administrator“-ul în cauză fiind *Herodes*, v. și **D. J. Thompson**, *Memphis under the Ptolemies*, Princeton, 1988, p. 255). Probabil că echivalentul faraonic al acestui funcționar a fost **snty** (*seneti*), funcție creată de Amasis(570-526). Seneti era considerat „planificator“-ul economiei egiptene (**G. Husson, D. Valbelle**, *op. cit.*, pp. 164, 200 și **J. Yoyotte**, *Le nom égyptien du «ministre de l'économie»- de Saïs à Méroë*, CRAIBL, 1989, pp. 75- 90). Dintre dioeketes, celebru a fost *Apollonios* (**Cl. Orrieux**, *Les Papyrus de Zenon*, Paris, 1983 și **M. M. Austin**, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest*, Cambridge, Reprinted 1995, p. 400, n. 8). Alți funcționari de rang superior au fost eglogistês (calcula, repartiza și controla impozitele), epistolographos (supraveghea corespondența regală), hypomnematographos (directorul cancelariei regale) și arkhidikastes (șeful administrației juridice) (**G. Husson, D. Valbelle**, *op. cit.*, p. 201).

¹⁰ Cu toate acestea situația lingvistică era diversificată, datorită prezenței unor etnii diverse. Relevante sunt în acest sens două observații ale lui **K. Goudriaan**, *Ethnic Strategies in Greco-Roman Egypt*, în: **Ethnicity in Hellenistic Egypt**, Aarhus, 1992, pp. 94-95: Egiptul elenistic era o societate în cadrul căreia trăiau mai multe grupuri etnice, între ele nefiind limite stricte și se poate vorbi și de o „separare a etniilor“, dacă deosebim conceptele de „cultură“ și „etnie“. Argumentul aceluiași autor, de fapt o idee preluată de la **Cl. Préaux**, *Le monde hellénistique*, II, Paris, 1978, p. 650, potrivit căruia cultul zeului Sarapis n-a fost întrebuițat de Ptolemei pentru a-i unii pe greci și egipteni și de aici deducția că „the Ptolemies simply took no notice of ethnicity“ (p. 94) ni se pare șubredă. Arameana, utilizată ca limbă a administrației persane, continuă să fie folosită (termenul apare pentru prima dată în templul mortuar al lui Amenhotep III, sub forma **p3- 'á-ra-mu**, cf. **E. Edel**, *Die Ortsnamenlisten dem Totentempel Amenophis' III*, Bonn, 1966, pp. 20 sqq); cariinii vor suferi un proces de asimilare de către egipteni (**D. J. Thompson**, *op.cit.*, p. 94). Egipteana este prezentă prin intermediul a trei sisteme de scriere. Hieroglifile, deși notează textele religioase ale templelor, nu dispar până în secolul IV d. Hr. (cf. **M. Cihó**, *Introducere în studiul hieroglifelor*, București, 1996, p. 7). Este semnificativ faptul că, *P. Oxyrhynchus* 1029, datând din anul 107 d. Hr., amintește de existența a cinci gravori, profesioniști, de texte hieroglifice. Hieratica exista în strânsă legătură cu activitatea templelor (cf. **M. Cihó**, *op. cit.*, pp. 8-9). Mult mai utilizată a fost demotica, mai precis ceea ce numim demotica mijlocie sau ptolemaică (**E. Lüddeckens**, *Demotisch*, în: **LdÄ** I, col. 1052), la început în documentele oficiale (v. spre exemplu decretule ptolemaice: **W. Huss**, *Die ptolemaischer Zeit verfassten Synodale-Dekrete der ägyptischen Priester*, *ZPE* 88/1991/, pp. 189-208), apoi căpătând o întrebuințare mult mai largă.

¹¹ Pentru fondarea Alexandriei din Egipt v. **M. M. Austin**, *op. cit.*, pp. 17-18. Înainte de toate, două instituții transformă orașul în centru cultural al zonei mediteraneene: Museion-ul și Biblioteca. În primul caz putem vorbi de un model grec transmis prin intermediul lui Demetrios din Phaler, dar existau și antecedente egiptene, Casele Vieții (cf. mai recent **K. Nordh**, *Aspects of Ancient Egyptian Curses and Blessings*, Uppsala, 1996, pp. 108-109). Importanța acestuia constă în reunirea celor mai vestiți gânditori și savanți, ei fiind patronați direct de Ptolemei (**A. Bernand**, *Alexandrie la Grande*, Paris, 1996, pp. 112 sqq.). În conforanță cu un pasaj din Scrisoarea lui Aristeas către Philocrates, 9, Biblioteca achiziționa tomuri „din întreaga lume“. Ea a fost condusă de savanți ca: Zenodot, Apollonios din Rhodos, Eratosthene, Aristophan din Byzantium, etc. (v. o istorie completă la **E. A. Parsons**, *The Alexandrian Library*, Oxford, 1952; **L. Canfora**, *La véritable histoire de la bibliothèque d'Alexandrie*, Paris, 1988; **Idem**, *Le monde en rouleaux*, în: **Alexandrie IIIe siècle av. J.-C.**, Paris, 1992, pp. 49-62). Ambele instituții reflectă tendința spre universalitate a Ptolemeilor.

¹² v. în acest sens **G. Husson, D. Valbelle**, *op. cit.*, pp. 226-227. Nu este mai puțin adevărat că, numărul orașelor grecești nou-create era destul de redus, tocmai datorită faptului că noii stăpâni ai țării s-au folosit de vechile centre administrative ale nomelor- bazate pe un sistem birocratic deja format- pentru a răspândi cultura elenistică. Ptolemais Hermiu a fost creat în zona Thebaidei de către Ptolemeu I Soter, bucurându-se de o autonomie largă (**D. Kessler**, în: **LdÄ** IV, col. 1183).

¹³ Chiar de la început atitudinea lui Octavian față de egipteni era diferită de cea a predecesorilor săi. După ce viitorul Augustus (din 16 ianuarie 27 î. Hr.) a ocupat Alexandria, „...a vizitat sarcofagul unde se afla corpul lui Alexandru...Apoi, cu toate că alexandrinii în zelul lor au vrut să-i arate și mumiile Ptolemeilor, a refuzat să le vadă, spunând:« Am venit să văd un rege, nu niște morți». Din aceleași motiv n-a vrut să viziteze locul unde se afla boul Apis.« Obişnuiesc să mă prosternez în fața zeilor», a zis Caesar,« nu în fața boilor»“ (**Cassius Dio**, *Istoria romană*, ed. A. Piatkowski, vol. II, București, 1977, p. 290 /=*Cartea LI, 16 /*). În fruntea provinciei a fost numit Cornelius Gallus, în calitate de prefect al Egiptului, care se pare că a condus noul teritoriu scoțând în evidență propria-i personalitate (**R. Mond, O. H. Myers**, *The Bucheum*, III, London, 1934, pl. 43 și **H. G. Lyons, L. Borchardt**, *Eine trilingue Inschrift von Philae*, SPAW, 1896, pp. 469 sqq.), motiv pentru care a fost înlăturat de către Augustus. Următorii prefecti vor fi subordonați fideli ai împăraților, fiind de rang ecvestru, aleși la 4 ani. Titulatura lor oficială era de „prefect al Alexandriei și al Egiptului“, iar până la Nero (54-68) nu beneficiau

de titlatură onorifică (G. Husson, D. Valbelle, *op. cit.*, pp. 204-205). Pentru structura administrativă a Egiptului roman v. A. K. Bowman, *op. cit.*, pp. 66 sqq., și în special fig. 3 de la p. 67.

¹⁴ Despre natura divină a faraonului a se vedea G. Posener, *De la divinité du Pharaon*, Paris, 1960; E. Hornung, *Les Dieux de l'Égypte. Le Un et le Multiple*, Monaco, 1986, pp. 126 sqq. Pentru Horus identificat cu faraonul v. S. A. B. Mercer, *Horus Royal God of Egypt*, Grafton, 1942, pp. 145-147; S. Morenz, *Egyptian Religion*, London, 1973, p. 34 și J. G. Griffiths, *The Conflict of Horus and Seth*, Liverpool, 1960, pp. 22 sqq.

¹⁵ J. Černý, *Ancient Egyptian Religion*, London, 1957, p. 85.

¹⁶ J. Assmann, *Maât. L'Égypte pharaonique et l'idée de justice sociale*, Paris, 1989, în special pp. 117 sqq.

¹⁷ După A. B. Bosworth, *Conquest and Empire. The Reign of Alexander the Great*, Cambridge, Reprinted 1995, pp. 70-71 titlaturile faraonice i-au fost conferite prin intermediul inscripțiilor oficiale, ca și pentru regii persani, dar nu există nici o dovadă sigură că a fost investit în stil egiptean; nu recunoaște veridicitatea afirmațiilor din *Ps. Callisthene I, 34, 2*, iar concluzia lui este: Alexandru III și-a arogat titlaturile ca un drept personal, dar fără ceremonial. D. J. Thompson, *op. cit.*, p. 106 a emis o părere asemănătoare, dar argumentele autoarei sunt eronate (v. mai sus!): „...but it is clear that in Memphis, sacrificing to the Apis bull in its native form (s. n. *Miron Cihô*) Alexander was claiming acceptance as Pharaoh among the Egyptians whom he now ruled. Aware of the tradition of the unfortunate incident of the Persian king, Cambyses and his murder of the bull, Alexander sought rather to reconcile the religious establishment of the city to the new reality of Macedonian conquest“. Pe lângă eroarea referitoare la atitudinea lui Cambyses, trebuie să scoatem în evidență faptul că, nu prezentarea unor ofrande față de o divinitate însemna recunoașterea unei persoane ca faraon. Mult mai logice sunt argumentele lui Al. Suceveanu, *Alexandru cel Mare*, București, 1993, p. 94. Cercetătorul român nu a neglijat informațiile din *Ps.-Callisthene I, 34, 2* (v. în acest sens și R. Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexanderromans*, München, 1954, p. 24), aducând ca suport al teoriei sale titlaturile oficiale în hieroglife ale lui Alexandru, apoi conchide: investirea oficială i-ar fi fost suficientă pentru a fi considerat de esență divină de către egipteni, dar pentru greci era nevoie de confirmarea oracolului de la Siwa. În general, pentru titlaturile lui Alexandru III v. J. von Beckerath, *op. cit.*, pp. 117, 285 și D. Kurth, în: *LdÄ IV*, col. 1193. Fonetizarea numelui prezentată de ultimul, și anume **3rkzjndrz**, ni se pare forțată, noi acceptând mai degrabă **Iksndrs** (= **Ἄλέξανδρος**) (pentru motive v. M. Cihô, *Introducere în studiul hieroglifelor*, București, 1996, p. 50); pentru activitatea edilitară a domniei sale pe teritoriul egiptean v. W. Helck, în: *LdÄ I*, coll. 132-133.

¹⁸ Pentru vizita în Siwa, v. N. G. L. Hammond, *Sources for Alexander the Great*, Cambridge, 1993, pp. 60 sq.; A. B. Bosworth, *op. cit.*, pp. 71-75; A. Fakhry, *Siwa Oasis*, Cairo, 1993, pp. 146 sqq. Pentru dreptul „exclusiv“ al faraonului, dar și al preoților superiori, de a intra în sanctuar cu scopul de a contempla divinitatea v. S. Sauneron, *Les prêtres de l'Ancienne Égypte*, Paris, 1957, pp. 81-82. Denumirea destul de frecventă a sanctuarului în textele egiptene a fost **set weret**, v. P. Spencer, *The Egyptian Temple. A Lexicographical Study*, London, 1984, pp. 108 sqq.

¹⁹ v. Stela Satrapului, descoperită la Cairo, dar originară din Sais (*Cairo CG 22182*, A. Kamal, *Stèles ptolémaïques et romaines*, Leipzig, 1905, pp. 168 sqq. și pl. 61), datând din anul 7 al lui Alexandru IV, adică 311 î. Hr. (v. în general R. S. Bianchi, în: *LdÄ V*, coll. 492-493 și H. Goedicke, *Comments on the Satrap Stela*, *BES* 6/1985/, pp. 33-54). Ceea ce ne interesează în cazul de față este atitudinea satrapului de a retroceda unele bunuri templului zeiței Uto din Buto (*Urk.* II, pp. 16 sqq. și R. El-Sayed, *La Déesse Neith de Sais*, II, *Documentation*, Le Caire, 1983, Doc. 487, p. 424).

²⁰ De fapt, Ptolemeu I Soter a fost încoronat la 7 noiembrie 305 î. Hr. Până la acea dată a deținut funcția de satrap al Egiptului sub domniile lui Philippos Arrhidaios și Alexandru IV. „Stela Satrapului“, din 311 î. Hr., îi conferea însă statutul echivalent cu cel al unui vice-rege (A. K. Bowman, *op. cit.*, p. 22). Până în 320 î. Hr. Ptolemeu n-a părăsit Memphis-ul, iar după acea dată noua capitală a țării a devenit Alexandria. În conformitate cu documentele de care dispunem până în prezent, *Epiphanes* a fost primul suveran ptolemaic care a fost încoronat de marele preot al lui Ptah din Memphis (v. textul grecesc al Decretului de la Memphis = Piatra de la Rosette, M. M. Austin, *op. cit.*, p. 376 și F. Dumas, *Les moyens d'expression du grec et de l'égyptien comparés dans les décrets de Canope et de Memphis*, Le Caire, 1952, pp. 8-9; v. și W. Huss, *Die in ptolemaischer Zeit verfassten Synodale-Dekrete der ägyptischen Priester*, *ZPE* 88/1991/, Nos. 10 a-c, pp. 195, 202 și pp. 195-196, notele 39-40). Ptolemeii au recunoscut cu mult înaintea importanța orașului egiptean (J. Quaegebeur, în: *JNES* 30/1971/, pp. 244-245).

²¹ v. în acest sens, M. M. Austin, *op. cit.*, Nos. 222 și 227; W. Huss, *loc. cit.*, pp. 192 și 201. Vezi și atitudinea lui Ptolemeu II Philadelphus, cel care a instalat la Memphis și în alte orașe un cult al reginei Arsinoe (J. Quaegebeur, *Documents Concerning a Cult of Arsinoe Philadelphos at Memphis*, *JNES* 30/1971/, pp. 239-

270; **Idem**, *Cleopatra VII and the Cults of the Ptolemaic Queens*, în: **Cleopatra's Egypt. Age of the Ptolemies**, The Brooklyn Museum, 1988, pp. 41-54).

²² El era νόμος ἐμψυχός „legea vie“, sursa unică a întregii legislații. După cum a observat **H. S. Versnel** (*Ter Unus. Isis, Dionysos, Hermes. Three Studies in Henotheism*, Leiden, 1990, p. 69 și notele 104-105) „this position made them just as distant from ordinary mortals as the gods“.

²³ Suveranul fiind acela care garanta siguranța regatului și a supușilor.

²⁴ **φιλανθρωπία** asigură bunăstarea supușilor; v. în general **J. de Romilly**, *La douceur dans la pensée grecque*, Paris, 1979, pp. 38-52.

²⁵ Fiind vorba de pietate față de zei, strămoși și protectori, ceea ce permitea îndeplinirea îndatoririlor cultice.

²⁶ Aceste epitete scot în evidență bunăvoința monarhilor față de supuși. Ptolemeu I și IX erau Σωτήρ „Salvatorul“, iar Ptolemeu III și VIII fiind Εὐεργέτης „Binefăcătorul“. Atât primul, cât și ultimul erau epitete regale și divine, v. **A. D. Nock**, *Essays on Religion and the Ancient World*, III, Oxford, 1972, pp. 720-735. Ptolemeu V purta epitetul Ἐπιφανής care se afla în strânsă legătură cu Zeus și Dionysos (**H. S. Versnel**, *op. cit.*, pp. 137-138; **Idem**, *What did Ancient Man see when he saw a God? Some Reflections on Graeco-Roman Epiphany*, în: **D. v. d. Plas** (ed.), *Effigies Dei*, Leiden, 1987, pp. 42- 55). Nu dispăre nici respectul față de strămoșul-erou, ca atare avem Ptolemeu X Alexander I și Ptolemeu XI Alexander II. Pentru genealogia ptolemeilor v. **CAH**², VII/1(ed. **A. E. Austin**, **F. W. Walbank**, 1984), pp. 488- 489.

²⁷ Spre exemplu, fulgerul lui Zeus figurează pe reversul monedelor de la Ptolemeu I Soter până la Cleopatra VII. În acest sens, pe o tetradrahmă a lui Ptolemeu I, pe revers sunt prezente: șoimul pe imaginea fulgerului și legenda ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ (**G. K. Jenkins**, *An Early Ptolemaic Hoard from Phacons*, **ANSMN** 9/1960/, p. 26). Pe o monedă a Cleopatrei VII, pe revers figurează: șoimul, pe imaginea fulgerului, cornul abundenței și legenda ΚΛΕΟΠΑΤΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ (**A. Kromann**, **O. Nörholm** /eds./, *Egypt. The Ptolemies*, Copenhagen, 1977, pp. 419-421). Apoi, pe o statuetă a reginei Arsinoe II zeificată, este prezent cornul abundenței, iar fața și gâtul sunt aurite, o practică curentă în Egiptul ptolemaic pentru a reprezenta o divinitate (**R. Tefnin**, *Un portrait de la reine Bérénice trouvé en Egypte*, **L'Antiquité Classique** 38/1969/, p. 90 și **R. S. Bianchi**, *Not the Isis Knot*, **BES** 2/ 1980/, pp. 9-31). Un bust al lui Ptolemeu XII Auletes are trăsăturile lui Dionysos, ceea ce nu este de mirare deoarece unul din epitetele lui era *Neos Dionysos* „Dionysos cel tânăr“ (**H. Kyrieleis**, *Bildnisse der Ptolemäer*, Berlin, 1975, p. 178).

²⁸ Poetul Theocrit din Syracusa a fost un personaj activ la curtea lui Ptolemeu II Philadelphos. În *Idile*, XVII, 73-130 glorifica suveranul, v. **M. M. Austin**, *op. cit.*, No. 217, pp. 357-359; **P. M. Fraser**, *op. cit.*, I, pp. 666 sq. și II, n. 388; **F. T. Griffiths**, *Theocritus at Court*, Leiden, 1979, pp. 71-82. Această propagandă poate apărea și în cazul unor ceremonii publice destinate glorificării atât a persoanei suveranului, cât și a instituției în sine. A se vedea în acest sens marea sărbătoare celebrată de către Ptolemeu II Philadelphos, la Alexandria, în 271/270 î. Hr., în onoarea părinților morți și divinizați; relatarea provine de la Athenaeus care citează din lucrarea *Despre Alexandria* a lui Callixinus din Rhodos, v. **FGrH** 627; **P. M. Fraser**, *op. cit.*, I, p. 513 și II, n. 152, **M. M. Austin**, *op. cit.*, pp. 361-363.

²⁹ Pentru această chestiune v. **G. Husson**, **D. Valbelle**, *op. cit.*, pp. 203-207.

³⁰ Acest deziderat s-a realizat prin intermediul unei scrieri hieroglifice care utiliza un număr mult mai mare de semne, cu valori multiple și în general greu de înțeles chiar și de către persoane care erau familiarizate cu hieroglifele clasice, cf. **H. W. Fairman**, *Introduction to the Study of Ptolemaic Signs and their Values*, **BIFAO** 43(1945), pp. 51-138; **S. Sauneron**, *L'écriture figurative dans les textes d'Esna*, Le Caire, 1982. Multe dintre textele care se refereau la misteriiile zeilor au fost înscrise în încăperi accesibile numai preoților. După **H. Kees**, *Der Götterglaube im alten Ägypten*⁴, Berlin, 1980, p. 415: „...motivul este mai mult de factură psihologică, comparabil cu cel care la începutul dinastiei a VI-a a determinat pe regii din Memphis de a ordona înscrierea textelor mortuare regale în camerele mortuare subterane ale piramidelor...“. Dacă motivația prezentată ni se pare acceptabilă, comparația este forțată, ținând cont de statutul diferit al Egiptului în Epoca greco-romană.

³¹ Vezi spre exemplu **Herodot**, *Istoriei* II. 37, care amintea de transmiterea funcțiilor din tată-n fiu. Această modalitate este caracteristică mai ales pentru Epoca Târzie a istoriei egiptene, cf. **S. Sauneron**, *Les prêtres de l'ancienne Égypte*, Paris, 1957, pp. 41- 42. După cum a subliniat **A. B. Lloyd**, *Herodotus Book II. Commentary I-98*, Leiden, 1976, pp. 170-171, în întreaga istorie a Egiptului antic preoții ori au fost numiți de faraon, ori au

ocupat funcții pe baza principiului eredității. A doua modalitate era mult mai răspândită în Epoca greco-romană, cf. și **W. Otto**, *Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten*, I, Leipzig, 1905, pp. 203 sqq.

³² **D. J. Thompson**, *op. cit.*, pp. 9 sqq. și 138-146. În general, despre rolul preoților zeului Ptah din Memphis v. **Ch. Maystre**, *Les grands prêtres de Ptah de Memphis*, Fribourg-Göttingen, 1992. Nu este lipsit de importanță nici faptul că regii lagizi, de la Ptolemeu III Euergetes I încoace, chiar dacă nu toți, poartă ca element al numelui și expresia „Stăpânul sărbătorilor-shed, asemănător lui Ptah-Tatenen“, **M. Sandman-Holmberg**, *The God Ptah*, Lund, 1946, pp. 90 și 23*, **LdÄ** IV, coll. 1194-1195.

³³ Forma egipteană a numelui era **P3-dy-Wsyr** (*Pa-di-usir*). Personajul în discuție a îndeplinit funcțiile de „scrib regal“, **λεσῶνις / λασῶνι** (ales în fruntea preoților în cadrul unui templu, pentru un an de zile) și mare preot al lui Ptah din Hermopolis; a fost cunoscut datorită autobiografiei sale (**E. Otto**, *Die Biographischen Inschriften der Ägyptischen Spätzeit*, Leiden, 1957, pp. 174-184) și mai ales a mormântului său din Tuna el-Gebel (Hermopolis-Vest), datând de la începutul stăpânirii macedonene (**G. Lefebvre**, *Le Tombeau de Petosiris*, I- III, Le Caire, 1923-1924; **S. Morenz**, *Die Begegnung Europas mit Ägypten*, Berlin, 1968, pp. 113 sqq. și articolele lui **B. Menu** din **BIFAO** 94-96).

³⁴ **W. Huss**, *loc. cit.*; **A. Bernand**, *De Thèbes à Syène*, Paris, 1989, *passim*.

³⁵ Vezi diversele așezări prezentate în cazul analizei domniei fiecărui Ptolemeu de către **H.- J. Thissen**, în: **LdÄ** IV, coll. 1184-1193.

³⁶ Documentul în cauză se numește Stela Harris, **BM 886**, aparținând marelui preot al lui Ptah din Memphis, Psenptais III, v. **E. R. Bevan**, *A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*, Reprinted Chicago, 1968, pp. 347-348.

³⁷ Cronica demotică a fost elaborată la sfârșitul secolului III î. Hr., fiind un papirus demotic fragmentar (*P. Bibliothèque Nationale Paris 215*). Conținutul ei „preamărește“ epoca pre-ptolemaică, dar în același timp autorul spera că după stăpânirea perșilor și a grecilor, Egiptul va fi condus de o persoană originară din Herakleopolis (**P. Kaplony**, în: **LdÄ** I, coll. 1056-160). Satira olarului ne este cunoscută prin intermediul a trei fragmente de papiri grecești: *P. Graf* (Wien G. 29787); *P. Rainer* (Wien G. 19813) și *P. Oxyr. 2332* din intervalul secolelor II- III d. Hr. Totuși, suntem de părere că textul original datează din intervalul secolelor IV-II î. Hr. (v. în acest sens **L. Koenen**, *A Supplementary Note on the Date of the Oracle of the Potter*, **ZPE** 54/1984/, pp. 9-13). **K.-Th. Zauzich**, în: **LdÄ** VI, col. 622 refuză această dată propusă de Koenen. Pentru lucrări având un caracter naționalist v. și **P. M. Fraser**, *op. cit.*, I, pp. 680-684.

³⁸ cf. și **F. W. Walbank**, *A Historical Commentary on Polybius*, III, Oxford, 1979, p. 204.

³⁹ cf. „Decretul de amnistie“ din 118, care amintește de o serie de „binefaceri“ din partea trio-ului regal Ptolemeu VIII Euergetes II, Cleopatra II (soră-soție) și Cleopatra III (nepoată-soție), **M. M. Austin**, *op. cit.*, No. 231, pp. 382- 388 și **M. Rostovtzeff**, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, II, Oxford, 1941, pp. 878 sqq. Textul în discuție s-a păstrat pe un papirus (*P. Tebtynis 5*) provenind din arhiva lui Menches, un egiptean elenizat care a îndeplinit funcția de „scrib al așezării“ (*komogrammateus*) de la Kerkeosiris din Fayyum (**D. J. Crawford**, *Kerkeosiris: an Egyptian village in the Ptolemaic Period*, Cambridge, 1971 și **L. Criscuolo**, *Ricerche sul Komogrammateus nell'Egitto tolemaico*, **Aegyptus** 48/1978/, pp. 3-101).

⁴⁰ Pentru întreaga discuție a identității celor doi „suverani“ independenți, precum și alte revolte cf. **E. G. Turner**, *Ptolemaic Egypt*, în: **CAH**² VII/1, Reprinted 1989, pp. 162 sqq.

⁴¹ **W. Huss**, *loc. cit.*, p. 196 și **E. Winter**, *Philensis-Dekrete*, în: **LdÄ** IV, coll. 1027-1028.

⁴² **F. Dunand**, *Droit d'asile et refuge dans les temples en Égypte lagide*, în: **Hommage à Serge Sauneron**, vol. II, Le Caire, 1979, pp. 81 sqq.

⁴³ **Ibidem**, pp. 78-79.

⁴⁴ **Cassius Dio**, *Istoria Romană*, vol. II (ed. A. Piatkowski), București, 1977, p. 278, Cartea LI. 5: „...își însuși bogății prin confiscarea averii celor uciși, precum și din confiscarea unor bunuri particulare și publice, fără a cruța nici inviolabilitatea celor mai inaccesibile lăcașuri sfinte...“.

⁴⁵ **A. C. Johnson**, *Roman Egypt to the Reing of Diocletian*, Baltimore, 1936, Nos. 639-649 și **J. A. S. Evans**, *A Social and Economic History of an Egyptian Temple in the Greco-Roman Period*, **YCS** 17(1961), pp. 149-283.

⁴⁶ **J. G. Milne**, *A History of Egypt under Roman Rule*³, London, 1924, p. 24.

⁴⁷ **A. C. Johnson**, *op. cit.*, No. 397.

⁴⁸ **K. North**, *Aspects of Ancient Egyptian Curses and Blessings*, Uppsala, 1996, pp. 193- 207.

⁴⁹ **Cl. Traunecker**, *De l'hiérophanie au temple. Quelques réflexions*, în: **U. Verhoeven, E. Graefe** (eds.), *Religion and Philosophie im alten Ägypten*, Leuven, 1991, p. 305 și n. 15; edificiile cunosc și un „program“ aparte în privința decorării, **F. Labrique**, *Stylistique et théologie à Edfou*, Leuven, 1992, pp. 1- 8.

⁵⁰ **J. Assman**, *Ägypten. Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*, Stuttgart- Berlin, 1984, pp. 39-50; **E. A. E. Reymond**, *The Mythical Origin of the Egyptian Temple*, Manchester, 1969; **R. B. Finnestad**, *Image of the World and Symbol of the Creator*, Wiesbaden, 1985.

⁵¹ **Strabon**, XVII, 1. 44. Denumirea greacă provine din cuvintele egiptene antice **ἱ3 nḥr. t** (citește: *ta neceret*) = „zeița“. În limba coptă cele mai răspândite forme ale toponimului sunt: **ⲛⲓⲧⲛⲧⲱⲣⲉ** în sahidică și **ⲛⲓⲧⲛⲧⲱⲣⲓ** în bohairică (**A. H. Gardiner**, *Ancient Egyptian Onomastica*, II, Oxford, 1947, p. 30* și **W. Vycichl**, *Dictionnaire étymologique de la langue copte*, Leuven, 1983, p. 146).

⁵² **H. G. Fischer**, *Dendera in the Third Millenium B. C.*, N. Y., 1968; **C. J. Bleeker**, *Hathor and Thoth. Two Key Figures of the Ancient Egyptian Religion*, Leiden, 1973, pp. 75- 101; **F. Daumas**, *Les dieux de l'Égypte*², Paris, 1970, pp. 52- 58; **Idem**, în: **LdÄ** II, coll. 1024- 1033.

⁵³ **S. Cauville**, *Le temple de Dendera. Guide archéologique*², Le Caire, 1995.

⁵⁴ v. ultima analiză a textului la **S. Cauville**, *Dendera. Les chapelles osiriennes*, I- III, Le Caire, 1997.

⁵⁵ Strabon numea orașul **Λατόπολις**, iar la Claudius Ptolemaios apare forma **Λάτων πόλις**. Primul element al toponimului derivă din numele unei specii de pești *Lates*, **Λατων** în limba coptă (**W. Vycichl**, *op. cit.*, pp. 100 și 190). Specia *Lates niloticus* a fost descrisă de **D. J. Brewer, R. F. Friedman**, *Fish and Fishing in Ancient Egypt*, Cairo, 1990, pp. 74-75. Habitația faraonică purta mai multe apelative, total diferite față de cele grecești, pentru care v. **H. Gauthier**, *Dictionnaire des Noms Géographiques*, vol. 5, Le Caire, 1930, p. 38.

⁵⁶ **S. Sauneron**, *Les fêtes religieuses d' Esna aux derniers siècles du paganisme*, Le Caire, 1962.

⁵⁷ **P. Vernus**, *Tell- Edfu*, în: **LdÄ** VI, coll. 323-331 și **S. Cauville**, *Edfou*, Le Caire, 1984.

⁵⁸ Pentru complexitatea textelor v. **S. Cauville**, *Essai sur la théologie du Temple d' Horus à Edfou*, I- II, Le Caire, 1987 și **Idem**, *La théologie d' Osiris × Edfou*, Le Caire, 1983.

⁵⁹ **J. G. Griffiths**, *Egyptian Nationalism in the Edfu Temple Texts*, în: **Idem**, *Atlantis and Egypt, with other Selected Essays*, Cardiff, 1991, pp. 217- 228.

⁶⁰ **H. Gauthier**, *op. cit.*, III, pp. 81, 83 și **A. Gutbub**, *Textes fondamentaux de la théologie de Kom Ombo*, II, Le Caire, 1973, pp. 3- 8.

⁶¹ **A. Gutbub**, *op. cit.*, I- II. Institutul Francez de Arheologie Orientală din Cairo a inițiat deja republicarea textelor templului, concretizată într-un prim volum editat de **Danielle Inconnu-Bocquillon**, după manuscrisele regretatului **A. Gutbub**: *Kôm Ombo*, I, Le Caire, 1995.

⁶² Etimologia termenului Philae este incertă, actualmente fiind acceptată semnificația de „Insula Timpului“ (**L. Kákosy**, în: **Studia Aegyptiaca**, VII, Budapest, 1981, pp. 185-194). Textele egiptene din epoca greco-romană au redat toponimul prin intermediul propoziției **P3 Iw Rq** (citește *pa iu req*), de unde și echivalentele copte **ⲛⲓⲗⲁⲕ**, **ⲛⲓⲗⲁⲕⲉ** ultimul fiind o interpretare populară tardivă cu sensul de „Insula extremității“ (**W. Vycichl**, *op. cit.*, p. 159). În urma construirii Marelui Baraj de la Assuan, monumentele de pe insula Philae au fost mutate pe insula Agilkia, situată la 500 m N.-V. de Philae, deoarece aceasta din urmă a fost acoperită de apă (**A. Kadry**, *Salvage of the Philae Monuments*, în: **Studia Aegyptiaca**, II, Budapest, 1976, pp. 19- 39).

⁶³ Pentru ultima analiză de ansamblu a tuturor monumentelor, vezi **E. Vassilika**, *Ptolemaic Philae*, Leuven, 1989.

⁶⁴ **Alan K. Bowman**, *Egypt after the Pharaohs*, BMP, 1986, pp. 165 sqq.

⁶⁵ cf. **V. Wessetzky**, în: **Ant. Tan**. V (1958), pp.158-160; **K. Nordth**, *op. cit.*, pp. 106-147.

⁶⁶ Vezi **W. Clarysse**, *Egyptian Scribes Writing Greek*, **CdE** 68 (1993), pp. 186-201.

⁶⁷ **W. Spiegelberg**, *Der ägyptische Mythos vom Sonnenauge*, Strassburg, 1917; **W. J. Tait**, *Papyri from Tebtunis in Egyptian and Greek*, London, 1977, pp. 35-37; **B. Menu**, în: **CRIPEL** 6 (1981), pp. 225, 227, iar pentru versiunea greacă cf. **S. West**, în: **JEA** 55 (1969), pp. 161-183.

⁶⁸ **R. O. Faulkner**, *The Papyrus Bremner- Rhind*, Bruxelles, 1933.

⁶⁹ **A. K. Bowman**, *op. cit.*, p.190.

⁷⁰ **E. Brovarski**, în: **LdÄ**, V, coll. 995-1031.

⁷¹ **M. Münster**, *Untersuchungen zur Göttin Isis*, München, 1968.

⁷² **Ch. Favard-Meeks**, *Le Temple de Behbeit el-Hagara*, Hamburg, 1991.

⁷³ **PM**, V, pp. 223 sq.

- ⁷⁴ **Chr. Zivie**, *Le temple de Deir Chelouit*, I- III, Le Caire, 1982-1986.
- ⁷⁵ Vezi sinteza lui **C. Traunecker**, *Coptos*, Leuven, 1992, passim.
- ⁷⁶ Pentru aceste localități, dar și altele, unde era venerată zeița cf. **J. Bergman**, în: **LdÄ** III, coll. 194-199.
- ⁷⁷ **L. V. Žabkar**, *Hymns to Isis in her Temple at Philae*, Hanover-London, 1988, p. 23.
- ⁷⁸ **E. Bernand**, *Inscription métriques de l'Égypte Gréco-Romaine*, Paris, p. 643; **V. F. Vanderlip**, *The Four Greek Hymns of Isidorus and the Cult of Isis*, Toronto, 1972, p. 31, etc.
- ⁷⁹ A se vedea volumele referitoare la răspândirea cultului zeiței Isis, publicate în colecția *EPRO*.
- ⁸⁰ Teologii egipteni au menționat mai multe localități unde s-ar fi aflat mormântul lui Osiris, însă Abydos era cea mai celebră. Pentru discutarea acestor aspecte, v. **J. G. Griffiths**, *The Origins of Osiris and his Cult*, Leiden, 1980, pp. 121 sqq., 362 sqq.
- ⁸¹ **S. Morenz**, *Das Problem des Werdens zu Osiris in der griechisch-römischen Zeit Ägypten*, în: **Ph. Derchain** (ed.), *Religions en Égypte hellénistique et romaine*, Paris, 1969, pp. 75-91 și **L. Kákosy**, *Selige und Verdammte in der spätägyptischen Religion*, **ZÄS** 97(1971), pp. 95-106.
- ⁸² **A. Laronde**, *Mercenaires Grecs en Égypte*, în: *Entre Égypte et Grèce. Actes du Colloque du 6-9 octobre 1994*, Paris, 1995, pp. 29-36 (= **Cahiers de la Villa «Kérylos», N° 5**).
- ⁸³ **A. B. Lloyd**, *Herodotus Book II. Introduction*, Leiden, 1975, pp. 14 sqq.
- ⁸⁴ Totuși, egiptologii au emis părerea că această habitație a fost colonizată înainte de Amasis, poate chiar de către Psammetik I, v. **H. De Meulenaere**, în: **LdÄ**, IV, col. 361.
- ⁸⁵ **A. B. Lloyd**, *op. cit.*, II, Leiden, 1988, pp. 222-230.
- ⁸⁶ **D. J. Thompson**, *Memphis under the Ptolemies*, Princeton, 1988, pp. 94-97.
- ⁸⁷ Ptolemeu I Soter a introdus pentru greci cultul lui Sarapis, dar „originea lui egipteană n-a fost niciodată uitată“ (**P. M. Fraser**, *Ptolemaic Alexandria*, I, Oxford, 1972, p. 252). Sarapis deriva din Osiris-Apis, numit Osor-Hapy sau Oserapis în *Serapum*-ul din Memphis. Într-o oarecare măsură, noul zeu a luat locul lui Osiris în calitate de soț al zeiței Isis. Sarapis a fost adorat „largly in Alexandria and largely by Greeks“, iar egiptenii nativi „continued for their part to worship Osor-Hapi“, dar și pe Osiris (**P. M. Fraser**, *Two Studies on the Cult of Sarapis in the Hellenistic World*, **Opuscula Atheniensia** 3/1960/, pp. 9, 19).
- ⁸⁸ **A. Bernand**, *Alexandrie la Grande*, Paris, 1996, pp. 132-134.
- ⁸⁹ **P. M. Fraser**, *Ptolemaic Alexandria*, I, pp. 199 sqq.
- ⁹⁰ **K. Myśliwiec**, *Zur Ikonographie des Gottes ἩΡᾶΩΝ*, în: **Studia Aegyptiaca** III, Budapest, 1977, pp. 89-97.
- ⁹¹ **A. K. Bowman**, *Egypt after the Pharaohs*, BMP, 1986, pp. 170, 179, 183.
- ⁹² **A. Bernand**, *Leçon de civilisation*, Paris, 1994, p. 72; **Idem**, *Les Portes du désert*, Paris, 1984, pp. 60-61.
- ⁹³ **N. Lewis**, *Life in Egypt under Roman Rule*, Oxford, 1983, p. 123.
- ⁹⁴ **R. S. Bianchi**, *The Pharaonic Art of Ptolemaic Egypt*, in: *Cleopatra's Egypt. Age of the Ptolemies*, The Brooklyn Museum, 1988, pp. 55-80.
- ⁹⁵ **G. Husson, D. Valbelle**, *op. cit.*, p. 195.
- ⁹⁶ Cum a remarcat **A. B. Bosworth**, *Conquest and Empire. The Reign of Alexander the Great*, Cambridge, 1995, p. 180: „The dead Alexander was now the talisman of the Ptolemaic house“.
- ⁹⁷ **M. M. Austin**, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A Selection of Ancient Sources in Translation*, Cambridge, 1995, Nos. 218- 219, pp. 359-363.
- ⁹⁸ Pentru cultul dinastic v. **P. M. Fraser**, *op. cit.*, I, pp. 213- 246; **M. M. Austin**, *op.cit.*, p. 359, n. 12; **J. Quaegebeur**, *Documents Concerning a Cult of Arsinoë Philadelphos at Memphis*, **JNES** 30(1971), pp. 239- 270; **Idem**, *Ptolémée II en adoration devant Arsinoé II divinisée*, **BIFAO** 69(1971), pp. 191-217.
- ⁹⁹ **G. Husson, D. Valbelle**, *op. cit.*, p. 196.
- ¹⁰⁰ **C. Wessely**, *Corpus Papyrorum Raineri*, I, Wien, p. 224.
- ¹⁰¹ **A. S. Hunt & alii**, *Catalogue of the Greek papyri in the John Rylands Library, Manchester*, II, p. 132.
- ¹⁰² Vezi exemplele citate de către **G. Husson, D. Valbelle**, *op. cit.*, p. 203: *P. Oxy.* 2553, *P. Oslo* III 77.
- Întreaga problematică a fost analizată de către **F. Dunand**, *Culte royal et culte impérial en Égypte. Continuités et ruptures*, in: *Das römisch- byzantinische Ägypten*, Mainz am Rhein, 1983, pp. 47- 56. Pentru alți zei și culte v. **H. I. Bell**, *Cults and Creeds in Greco-Roman Egypt*, Reprinted Chicago, 1975.